

אבי פיקאר. עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951-1956. באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. 2013. 397 עמודים

בני נוריאלי*

איך לעקוף פוסט-קולוניאליזם במחקר על מזרחים? דרך אחת תהיה לתייג את הגישה כפוסט-ציונית וכ"עדתית". דרך אחרת תהיה להשתמש בה על מנת להפריך אותה. אבי פיקאר משלב בדרכו את שתי הדרכים. בעיתון הוא מכנה את המזוהים עם הגישה "מקצועני המזרחיות"¹, ובספר שאותו אסקור להלן הוא משתמש בה כדי לעקר אותה מתוכן. ספרו של פיקאר דן בקליטת העלייה ממרוקו ומתוניסיה, מהחלת תכנית הסלקציה הישראלית ב-1951 ועד ל-1956, שנת עצמאותן של שתי המדינות. ניתוחו מבוסס בעיקר על מקורות ארכיוניים מישראל ועל עיתונות התקופה. הספר מחולק לשישה פרקים ודרכם מנותחים המשאים והמתנים בין קובעי מדיניות העלייה, ובמרכזם הסלקציה על פי התאמתם של העולים מבחינה תרבותית ומבחינה גופנית, קרי יכולתם לעבוד בחקלאות והיותם בריאים ממחלות.

מבחינה תיאורטית, פיקאר משתמש בגישה שאותה הוא מכנה "סולידריות מתנשאת" וטוען שקליטת יהודי מרוקו ותוניסיה שילבה התנשאות עם סולידריות יהודית. פיקאר ממקם את גישתו זו בין הגישה הפוסט-קולוניאליט לבין הגישה הממסדית הקלאסית. את גישתו הוא מתאר באמצעות שתי הבחנות. ראשית, הבחנה בין "אירופיות" ובין ציונות: האירופיות מושפעת מ"המורשת הקולוניאליט" שעליה עומדת הגישה הפוסט-קולוניאליט. לעומתה, הציונות היא המקור לסולידריות ולשילוב בין יהודים. הגבול הטאוטולוגי בין "האירופי" לבין "הציוני" מגדיר (בדעבד): אם מדובר בהתנשאות - אירופי, אם מדובר בשילוב - ציוני. שנית, פיקאר מבחין בין "מזימה" (מכוונת) להפיכתם של העולים המזרחים לכוח עבודה זול ובין "רוח התקופה" הנושאת עמה חוסר מודעות לקיפוח. על המזימה, שכוללת אינטרסים (כמו בפוליטיקה), עומדת הגישה הפוסט-קולוניאליט. לעומתה פיקאר מציע את "רוח התקופה", שכוללת "ערכים" כמו סולידריות. גם כאן מובנה גבול טאוטולוגי, הפעם בין פוליטיקה לערכים. הפוליטיקה היא מזימתית וכוחנית; הציונות והיהדות הן ערכים. והרי לנו מודל שמבנה את הדעה-פוליטיזציה של פרויקט לאומי (ציונות) ושל דת (יהדות).

החיבור בין ציונות ליהדות מנוסח כעובדה חברתית, כפתרון ל"בעיה" הפוסטקולוניאליט. הציונות פירושה שוויון בין בני האומה היהודית. אין הכוונה לשוויון חומרי או תרבותי, אלא ל"השתלבות בבניית האומה" (עמ' 10). הציונות היא שהביאה לניסיון להתקרב אל המזרחים ולשלב אותם. האם לפיכך הציונות סותרת את המורשת הקולוניאליט? כן, על פי פיקאר; מגמת השילוב (ציונות) סותרת את מגמת ההתנשאות (אירופיות). במילים אחרות, סולידריות דתית תפתור את הבעיה: ככל שנהיה ציוניים ויהודים יותר, נהיה אירופיים (ופוליטיים) פחות. ואולם, גם אם נניח לגודש הטאוטולוגי, פיקאר עצמו מציין שהפתרון הזה "לא בא לידי ביטוי בשטח"

* המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

1 רייכנר, א' (2013, 24 באוגוסט). מחקר: מזרחים העלו לארץ רק כשיכלו לפרנס. מעריב. אוהור
ב-16 באפריל 2013 מתוך: <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/501/339.html>

(עמ' 293). זה קרה רק לקראת שנות השישים, שאינן נכללות במחקר, אז הגיעו לישראל כל מי שנפסלו בסלקציה לפני כן. בשנים שכן נכללות בספר מוצא פיקאר רק הדים לסולידריות יהודית ורטוריקה (שם). הדי סולידריות ורטוריקה הם חומרי ההלבנה של פיקאר עבור הקשר בין ציונות, יהדות ופרקטיקות קולוניאליות. באמצעותם, כך נראה להלן, נחשפת גם תמיכתו בפרקטיקות הדכאניות של סוכני הקשר הזה.

פיקאר מתמודד עם אתגר לא פשוט. הספר רווי בביטויי גזענות ששולבו באינטרסים כלכליים, גם בקרב רוב רובם של מי שמזוהים עם ההדים והרטוריקה. הם תמכו בסלקציה וקידמו אותה לאורך כל התקופה (עמ' 329-330). תכנית זו מנעה מכשני שלישי מהמועמדים להגיע לישראל והפרידה בין מבוגרים שנפסלו לבין ילדיהם ונכדיהם שנלקחו מהם. למשל, בן-גוריון שאותו מזהה פיקאר כציוני וכמשלב ביקש לקלוט את המרוקאים בתוך "גדודי עבודה... כי הם פראי אדם אבל הם אוהבים שמעבידים אותם בפרך כי הם מרגישים שמשוהו ניתן להם" (עמ' 82); כמוהו לוי אשכול, שר האוצר, בתמיכת הלובי החקלאי ("ההתיישבות העובדת" אצל פיקאר), ביקש להביא צעירים בלבד לעבודה בחקלאות (עמ' 98); יצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות, ניסח תכנית שכללה את עקרונות הסלקציה (עמ' 89); ועמיתו משה קול חשש מהלבנטיניזציה של ישראל וביקש להעלות ילדים בלבד (עמ' 102, 160).

וכיצד מתמודד פיקאר עם הנתונים הללו, שמעשה שטן - מזוהים דווקא עם המורשת הקולוניאלית? באמצעות תמיכה במהלכים הקולוניאליים של הציונות בד בבד עם ביקורת עליהם. על הסלקציה הוא מגן במונחי יוקרה לאומית. לטענתו, הסלקציה נבעה בסך הכול "מהדרישה לשפר את איכותה של אוכלוסיית העולים" (עמ' 90). ככזאת, היא שילבה "שני אתוסים ציוניים: עלייה וחלוציות" (עמ' 94). את ההפרדה המזעזעת בין הורים לילדיהם הוא מפרק לשני חלקים. מצד אחד, הוא מבקר את הדרת ההורים כמבטאת את המורשת הקולוניאלית. לשם כך הוא משתמש בביטוי המכובס "דור המדבר", שאותו קשה היה לחנך לערכי הציונות. מצד שני, פרקטיקת ניכוס הילדים מזוהה כסנטימנט ציוני, כ"ניכוס חיובי ואוהד לילדים" (עמ' 132), מאחר שנחשבו בני חינוך. לכך נוסף פיוט: "האתוס המודרני סגד לנעורים" (עמ' 133).

בשאלת העבודה פיקאר אמביוולנטי פחות. הוא מודע להסללת העולים לפריפריה החקלאית. "חלק בלתי מבוטל מהעולים [...] נעשו שכירים בהתיישבות החקלאית הוותיקה [...] היו העולים לכוח עבודה חקלאי" (עמ' 98). רובם הובאו מאזורים כפריים למטרה זאת. לטענתו, הציונות העדיפה אותם "אותנטיים", משמע דתיים ומסתפקים במועט (עמ' 124, 128). למעשה, כפי שהתיאוריה הפוסטקולוניאלית מציעה, מהגרים אלו הפכו לכוח עבודה זול עם הבנייתם כאקזוטיים, כ"פועלים טבעיים". ואולם, למרות הציטוט לעיל, פיקאר מסביר שבישראל למונח "כוח עבודה זול" אין משמעות קולוניאלית, מאחר שהעולים "לא נשלחו בדרך כלל להיות שכירים באחוות של ותיקים אשכנזים" (עמ' 97). העובדה שמאז ועד היום אותן "אחוות" שמורות בידי קולקטיבים אשכנזיים ותיקים לא זוכה להתייחסות.

לעומת זאת, התייחסותו למונח "פועלים טבעיים" הולכת צעד אחד קדימה. לטענתו, הציונות "ראתה בחיוב את 'הפועל הטבעי'" (עמ' 191). לשם כך הוא מפנה לעמוד 12 במחקרו של עזריאל קמון² על התייחסותם בפלסטין של תחילת המאה ה-20. באותו העמוד, לפני שקמון מתייחס

2 קמון, ע' (1998). העלייה התיימנית ומקומה בגיבוש תודעת הזכות על הארץ בתקופת העלייה השנייה. שורשים במזרח, ד, 11-48.

כמו רבים לפניו (שמהם פיקאר מתעלם) להבחנה הגזענית בין פועלים אידיאליסטים לפועלים טבעיים, הוא מציין את "האותוכטוניות" שיוחסה לתימנים. להבדיל מקמון, אצל פיקאר טבעונים של הכפריים מצפון אפריקה הפך אותם ל"נכס" (עמ' 195). כך, גזענות כלפי התימנים מתורגמת אצל פיקאר כהד לסולידריות יהודית ומופנית מניה וביה כלפי יהודי מרוקו ותוניסיה. אותו ההד עולה מדברי איש הסוכנות זלמן שרגאי, שתיאר אותם ב-1955 "יהודים בריאים וטובים - מוכנים ללכת להתיישבות, ליישב שממות" (עמ' 292).

שיטת אזכורה של פוליטיקת הניצול כתנאי לעיקורה נמשכת עד לעמוד האחרון בספר. בסיכום מציג פיקאר ששיטת הסלקציה לא נועדה להגביל את העלייה, אלא רק "לסנן אותה" (עמ' 355). דבריו אלה נכתבו לאחר שניתח שיטה שהשימוש בה נמשך כשש שנים ושיעור הנפסלים בה היה יציב. נשאר רק לתהות אם מדובר בגלגול עיניים או שאולי פיקאר מבליע בפה רך את הטענה שלפיה כ-67 אחוז מיהודי מרוקו ותוניסיה לא היו טובים מספיק עבור "האומה" היהודית. כך או כך, אירונית היא העובדה שבסופו של דבר הוא משתמש במונח "הגמוניה" כדי לטעון שהוא, ההיסטוריון, נמצא מחוץ לשליטתה, ואז קובע אפולוגטית: לא היתה מזימה אלא "הייתה התנשאות, אך קובעי המדיניות לא יכלו לראותה ובוודאי לא היו מודעים לחומרתה" (עמ' 360). לסיכום, הספר הזה מעניין מכיוון שהוא מציג ניסיון לא שכיח להתמודד עם הגישה הפוסטקולוניאלית ולעכלה בפרדיגמה הלאומית. למרות כשלונו, לטעמי, של פיקאר, ספרו עתיד לאפשר ניסיונות משוכללים יותר, שכבר יהיו מחויבים לכלול הכרה בקולוניאליות הציונית. כמו כן, הבנייתה של סולידריות פוליטית עם רכיבים דתיים תהיה מחויבת לעמדה רפלקסיבית וצנועה שתכיר במוגבלותם. בהקשר זה, היהדות לא חייבת להתמקם בלבו של תהליך קליטה חסר לב, אך יש לזכור שבלעדיה קולוניזציה של יהודים-ערבים לא היתה אפשרית.